

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻ ՕՐԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀՈՒՇԵՐԸ

Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի (Մատենադարան) արխիվային բաժնում պահվում է նշանավոր հայագետ (Կիլիկիայի նախկին կաթողիկոս) Գարեգին Հովսեփյանի (1867—1952 թթ.) արխիվային ֆոնդը: Բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրերի հետ միասին, ֆոնդում պահվում է նաև Գ. արք. Հովսեփյանի 1917—1921 թվականներին գրած օրագիրը և հուշերը, որը կարելի է բաժանել երեք մասի: Առաջին մասը՝ Գ. արք. Հովսեփյանի կողմից 1917 թվականի մարտի 9-ից մինչև նույն թվականի հուլիսի 15-ը Մոսկվայում, Պետերբուրգում (այժմ Լենինգրադ) և հայաբնակ այլ վայրերում՝ Էջմիածնի ճեմարանի, Էջմիածնում թանգարան հիմնադրելու, գիտական հրատարակություններ կազմակերպելու և Արևմտահայաստանից թուրքական կոտորածներից Արևելահայաստան փախած հայերին օգնելու համար հայ կապիտալիստներից գումար հանգանակելու նպատակով՝ հիշյալ վայրերում Գ. արք. Հովսեփյանի կողմից կատարած աշխատանքների վերաբերյալ գրած օրագիրն է, որը պարունակում է հայ-ռուս ժողովուրդների գիտական, գրական, քաղաքական կապերի, ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ արժեքավոր փաստեր: Երկրորդ մասը՝ 1920 թվականի հոկտեմ-

բերի 30-ից մինչև նույն թվականի վերջերին Կարսում գերության մեջ եղած ժամանակի վերաբերյալ Գ. արք. Հովսեփյանի կողմից մատիստով, խտր և դժվարքներունի գրած օրագիրն է, իսկ երրորդ մասը՝ 1921 թվականի հունվարի 19-ին Գ. արք. Հովսեփյանի կողմից Սարիղամիշից Կարս, ապա մարտի 21-ին Կարսից Ալեքսանդրապոլ (այժմ Լենինական) և ապրիլի 2-ին Ալեքսանդրապոլից Խորհրդային Հայաստան կատարած փախուստի մասին գրած հուշերն է:

Գ. արք. Հովսեփյանի օրագրի առաջին մասի վերաբերյալ 1968 թվականի օգոստոսի 9-ի «Գրական թերթ»-ի 32-րդ համարում մի հոդված հրապարակեց Մատենադարանի գիտ. աշխատող Ա. Քյոշկերյանը: Գ. արք. Հովսեփյանի օրագիրը և հուշերը ամբողջացնելու և դրանց մասին ընդհանուր խոսք ասելու համար մենք կանգ ենք առնելու Կարսում գրած օրագրի և Էջմիածնում գրած նրա հուշերի վրա:

1920 թվականի սեպտեմբերի 18-ին քեմալական Թուրքիան Օլթիի ուղղությամբ հարձակվում է դաշնակցական Հայաստանի վրա և սկսում է առաջ շարժվել դեպի երկրի խորքը: Թուրքական զերազանց ուժերին դիմադրելով նահանջում է հայկական զորքը: Թուրքերը գրավում են Օլթին, Արդահանը, Սարիղամիշը, Կադզվանը և մոտենում Կարսին: Վերոհիշյալ վայրերի հաջ. բնակչություն-

նր փախչում և հավաքվում է Կարսում, իսկ մի մասն էլ անցնում է Հայաստանի խորքերը կամ Վրաստան և այլ վայրեր:

1920 թվականի հոկտեմբերի 30-ին, առավոտյան ժամը 10-ին, թուրքական բանակը Կարսի հարավ-արևելյան կողմից ներխուժում է Կարս և կտրում դեպի Ալեքսանդրապոլ (այժմ Լենինական) տանող երկաթուղու և խճուղու ճանապարհները և բարձրացնում Կարսի անառիկ բերդը:

Ժողովուրդը փախչում է Կարսի հյուսիս-արևմուտքում գտնված Ձոր կոչվող վայրը, որտեղից մի ուրիշ խճուղի է գնում դեպի Ալեքսանդրապոլ: Այդ ժամանակ Կարսում է լինում Գարեգին արք. Հովսեփյանը, որը նույնպես փախչում է Ձոր և գերի ընկնում:

Գերության մեջ եղած ժամանակի վերաբերյալ Գ. արք. Հովսեփյանը գրել է իր օրագիրը, որի մի մասը հետագայում որպես հուշ տպագրել է «Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկությանս րոպեն» խորագրով հոդվածում, որ հրատարակվել է 1943 թվականին Բոստոնում լույս տեսած «Պայքար նոր տարվա բացառիկ» վերնագրով ժողովածուում: Տպագրված հուշերում Գ. արք. Հովսեփյանը գրում է, որ ինքը և հայ մի քանի գիտնականներ զբաղված են եղել հայագիտական աշխատանքներով, երբ Թուրքիան 1920 թվականին հարձակվում է Հայաստանի վրա: Իրենք թողնում են աշխատանքը, շտապ մեկնում Կարս և 1920 թվականի սեպտեմբերի վերջերին ներկայանում Կարսի ռազմաճակատի գորահրամանատար գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանին (1863—1922 թթ.) և առաջարկում իրենց ծառայությունները հայրենիքի փրկության գործում¹: Դ. Փիրումյանը սիրով ընդունում է նրանց, ապա համապատասխան հանձնարարություններ տալով ուղարկում ռազմաճակատ: Գ. արք. Հովսեփյանը ձի նստած մեկնում է: Նա լինում է Սարիղամիշի և այլ ռազմաճակատներում: Օրհնում հայ զինվորներին, ոգեշնչում և հաղթանակի կոչ անում նրանց և զինվորների հետ կրում բոլոր դժվարությունները, ապա Դ. Փիրումյանի կարգադրությամբ վերադառնում Կարս, շրջում հայկական որբանոցներում, հիվանդանոցներում և օգնում, խրախուսում նրանց: Երբ թուրքական բանակը ներխուժում է Կարս, ինչպես նշեցինք, Գ. արք. Հովսեփյանը ժողովրդի հետ փախչում է Կարսի Ձոր կոչված վայրը, տեսնում խուճապի մատնված փախչող ժողովրդին և հայ զինվորներին, զայրացած հարձակվում փախչող զինվորների վրա:

Այդ մասին նա գրում է. «Կատաղությունից և հուսահատությունից ձեռքիս հաստ փայտով մի քանի անգամ հարված տվի փախչող զինվորներին»²: Ապա վազում Ձորում տեղավորված հայկական շտաբը՝ գեներալ Դ. Բեկ Փիրումյանի մոտ և ասում. «Գեներալ, որևէ հույս ունե՞նք ինքնապաշտպանության»:

«Ոչ, կորած ենք»: Գեներալը դիմելով Գ. արք. Հովսեփյանին ասում է. «Սրբազան, մի բան պետք է դուք փորձեք, անձամբ պետք է բերդի գլուխը բարձրանաք և հայտնեք մեր անձնատվությունը: Այդ պիտի կատարեք ժողովրդի կյանքը փրկելու համար»³: Գ. արք. Հովսեփյանը իր հետ վերցնելով գնդապետ Վահան Տեր-Առաքելյանին և մի օղաչու սպայի, ապա սպիտակ սավանը ամրացնելով մի ձողի, նստում է կառք, պարզում սպիտակ դրոշակը և գնում դեպի բերդի բարձունքը: Ծանապարհին նրանց շրջապատում են թուրք զինվորները՝ մի սպայի դեկավրությամբ, որոնք նրանց տանում են իրենց գնդապետի մոտ: Սրբազանը դիմելով նրան ասում է. «Փաշա (գնդապետի աստիճան ուներ կարծես), պատերազմի մեջ ենք, հաղթել կա և հաղթվել, մենք հաղթված ենք և եկել ենք հայտնելու, թե մենք անձնատուր ենք լինում: Ահա այնտեղ մեր հայ զինվորներին շրջապատել են ձերոնք, կսպանե՞ք, գերի կվերցնե՞ք, ձեր գիտելիքն է, բայց Ձորը, տեսնում եք լցված է հասարակ բաղաբացիներով, կանաչք, անմեղ երեխաներ, այնտեղ են մեր որբանոցները: Զինվորականը որքան քաջ, նույնչափ վեհանձն, գթոտ պիտի լինի: Դիմում ենք ձեր մարդասիրությանը և խնդրում դադարեցնել կրակը»⁴:

Գնդապետը քիչ մտածելուց հետո, կարգադրում է դադարեցնել կրակը: Գ. արք. Հովսեփյանը խնդրում է գնդապետին, որ գնա Ձոր՝ հայոց գործի հրամանատարի մոտ. նա ասում է, որ թող նա գնա իրենց ընդհանուր հրամանատարի մոտ: Գ. արք. Հովսեփյանը երբ նրան բացատրում է, որ նա

¹ Գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանը եղել է 1918 թվականի մայիսի 22-ի Սարդարապատում թուրքական բանակի դեմ կռվող հայկական բանակի գնդապետը: Քաջաբար կռվելու և թուրքերին հաղթելու համար գնդապետ Դ. Փիրումյանը պարգևատրվում է շքանշանով: Այդ ճակատամարտին մասնակցում է նաև Էջմիածնի միաբանության անդամ Գ. արք. Հովսեփյանը, որը նույնպես պարգևատրվում է շքանշանով: Գնդապետ Դ. Փիրումյանը և Գ. արք. Հովսեփյանը այդտեղ ծանոթանում են իրար հետ:

² «Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկությանս րոպեն», «Պայքար նոր տարվա բացառիկ», էջ 208, 1943 թ., Բոստոն:

³ «Պայքար նոր տարվա բացառիկ», էջ 209:

⁴ «Պայքար նոր տարվա բացառիկ», էջ 210:

ավտովթարից վիրավորված է, չի կարող քայլել, գնդապետը պահանջում է նամակ գրել մրան և հայտնել իր առաջարկը: Գ. արք. Հովսեփյանը երկտող է գրում գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանին, տալիս իր հետ եկողներին և կատքով ուղարկում գեներալի մոտ: Գեներալը իսկույն նստում է կառք և շտապ գնում թուրքական բանակի հրամանատարի մոտ, ապա վերադառնում և հայտնում է, որ համաձայն թուրքական բանակի ընդհանուր հրամանատարի կարգադրության ժողովուրդը պիտի վերադառնա քաղաք՝ իրենց տները, իսկ զինվորականները պիտի հավաքվեն նշանակված տեղերը և սպասեն կարգադրության: Սրբազանը իջնում է Չորը և այնտեղ հավաքված ժողովրդի հետ գնում քաղաք: Ծանապարհին նա արտի կսկիծով տեսնում է հայ զինվորների և քաղաքացիների նկատմամբ թուրք զինվորների և խուժանի կողմից կատարած բռնությունները և սպանությունները:

Գ. արք. Հովսեփյանը որպես հայրենասեր, միշտ պատրաստ է եղել կովել հայրենիքի փրկության համար: Կարսի անփառունակ անկումը նրա վրա ծանր և անջնջելի տպավորություն է թողնում: Նա զարույթով է լցվում դեպի հայկական կառավարությունը և ռազմական գործիչները, որոնք առանց կովի թուրքերին հանձնեցին Կարսի անանիկ բերդը:

Այդ մասին նա գրում է.

«Ազգերի պատմության մեջ դժվար է գտնել այնպիսի խայտառակ պարտություն, ինչպիսին մերն էր այդ օրերին... լավ կհամարեինք մի քանի հազար կոտորվեինք բերդի տակ, բայց պաշտպանելով մեր հայրենիքը, քան անարգ փախստյամբ փրկեինք մեր կաշիները»:

Չորից քաղաք գնալիս Գ. արք. Հովսեփյանը հանդիպում է մի երիտասարդի, որը նրան առաջարկում է գնալ իրենց տուն: Նրանք տեղավորվում են Բայրափաշա կոչված թաղամասում, հիշյալ երիտասարդենց տանը: Ամեն գիշեր թուրք խուժանը մտնում է հայերի տները, կողոպտում, անարգում բնակիչներին, ոմանց սպանում: Կողոպտում են նաև սրբազանի սպրած տան բնակիչներին: Առավոտյան Գ. արք. Հովսեփյանը գնում է Կարսում գերի մնացած հայ նշանավոր պաշտոնյաների տները, խնդրում է նրանց, որ գնան Կարսում նոր կազմակերպված թուրք կառավարության ղեկավարների մոտ, խնդրեն, որ հայ բնակչության հետ այդպես չվարվեն: Նա վերցնելով իր հետ մի քանի հայ անձնավորությունների գնում

են Բեքիր փաշայի մոտ, վերջինս թուրք մի զինվորի ուղեկցությամբ նրանց ուղարկում է նահանգապետի մոտ, որը տեղավորված է եղել հայկական շտաբի շենքում: Այդտեղ նրանք տեսնում են գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանին, գնդապետ Վերիլովին, Մինիստր Բաբայանին, գեներալ Արարատյանին, գեներալ Ղազարյանին մի շարք հայ կանաճ և երեխաների: Գ. արք. Հովսեփյանը օրագրում գրում է, որ հիշյալ մագդիկ խիստ մեղադրանքով են խոսել Կարսի գրահրամանատար գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանի և Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ալեքսանդր Դորդյանյանի (1865—1925 թթ.) մասին, որոնք միասնաբար չեն գործել և Կարսի անանիկ բերդը առանց կովի հանձնել են թշնամուն:

Կարսի թուրքական նահանգապետը Գ. Հովսեփյանին և նրա ընկերներին գրություն է տալիս՝ Կարսում ազատ շրջելու: Նրանք այցելում են հայ ընտանիքներին, խոսում և հույս տալիս նրանց:

Կարսը գրավելուց հետո թուրքական կառավարությունը խուզարկում է հայերի բնակարանները, երիտասարդ և աշխատանքի ընդունակ մարդկանց առանձնացնում-տանում բանտ և չնչին սնունդով գիշեր-ցերեկ աշխատեցնում: Ծանր աշխատանքի, վատ պայմանների, ծեծի, խտությունների և թեթևակի վրա զանազան տառապանքների մահացում են ումանք:

Թուրքական կառավարությունը Կարսում եղած հայ բնակչության քանակը իմանալու, մրանց հանգստացնելու և այլ նպատակների համար կարգադրում է Գ. արք. Հովսեփյանին Կարսի հայկական եկեղեցիների զանգեքը հնչեցնել և ժամանակագրություն կատարել: Նա կատարում է այդ կարգադրությունը: Չենք կարող ասել քանի անգամ ժամակարգ կատարելուց հետո թուրքերը փակում են եկեղեցիները:

Գ. արք. Հովսեփյանը շրջում է հայ որբանոցները, հիվանդանոցները, այցելում է հայ ընտանիքներին և հնարավորին չափ օգնում նրանց, հույս տալիս, թուրք հաղորդում, նորություններ լսում նրանցից:

Նա շատ է հետաքրքրվում Հայաստանի վիճակով, տեղական ժողովրդին օգնելու գործով, նրանց գերությունից ազատելու հարցով և արտաքին աշխարհում տեղի ունեցած իրադարձություններով: Նա ամենաժանր օրերին անգամ հետաքրքրվել և զբաղվել է նաև հայագիտական աշխատանքներով, հայկական ձեռագրերով: Այդ տեսակետից կարևոր է Գ. արք. Հովսեփյանի՝ Կարսում գրած օրագրի այն մասը, որը վերաբերում է Կարսում գերի մնացած բժիշկ Նրզակյանի կողմից Գ. արք. Հովսեփյանին

⁵ Նույն տեղում, էջ 210:

արժեքավոր մի ձեռագրի մասին հաղորդած լուրը: Նա գրում է. «Երեկոյան թժ[իշկ] Երգրնկյանի մոտ էի և իմացա, որ քաղաքից [Կարսից] ձորը փախչելիս կոտորվում է իրենց ֆուրգոնը, թուրքերն սկսում են հարձակվել, ուստի և կնոջը պատվիրում է, ամեն ինչ թողնել և ոտքով ձորն անցնել, մնում է այնտեղ Ագուլից վաճքի պատկերագարդ ճաշոցը, որը լուր կնոջ պապը տվել էր թոռանը նվեր և հիշատակ: Տված տեղեկություններից [պարզվում է, որ ձեռագիրը զարդարված է եղել] կենդանագրերով, թռչնագրերով և ամբողջ երեսի պատկերներով, բայց ավելի խոշոր գրերով, քան տպագրության տառերն են, արդյոք ավելի վա՞ղ են ԺԳ դար[ից]: Համենայն դեպս շատ հետաքրքրական կլինեն ճաշոցների մանրանկարչության ուսումնասիրության համար: Որչափ այսպիսի թանկագին մատյաններ ոչնչացան այս պատերազմի ժամանակ»⁶: Հայ բնակչության, հատկապես հայ երիտասարդների և նախկին շարքային զինվորների հետ շատ վատ էին վերաբերվում թուրքերը: Նրանց աշխատեցնում են ամենածանր աշխատանքներում, որի համար բողոքում և խոտովություն են բարձրացնում հայ գեղի զինվորները, որոնց հետ կապ է ունեցել Գ. արք. Հովսեփյանը և այդ ժամանակ նա աշխատելիս է եղել հիվանդանոցներում: Նա գրում է. «29-ին հայ զինվորները երթևեկում են 7-րդ հիվանդանոցը, որոնց կերակրեցի, հյուրասիրեցի և ճանապարհ դրի ձորում. 30-ին, շաբաթ. չորս կողմից կրակում էին և զնդակները ընկնում էին հիվանդանոցի առաջ. մի՞նչ և կեսօր ոչինչ հայտնի չէր, թե ո՞վ է հաղթողը, ժողովուրդը փախչում էր, շատերը աղաչում էին ներս մտնել, բայց ամերիկացիների հրամանով ոչ ոքի ներս չբողոյին: Մայրապետները և երեխաները սկսին լալ... երեկոյան ժամը 6-ին մեզ ջրըջապատել էին տաճիկ ձիավորները և պահանջում էին դուրը բանալ... Առավոտյան ժամը 9-ին եկան երեք ասկյար⁷, իջա, քաղաքավարի ընդունեցի. առաջարկեցին, թե հայ զինվորներ չկա՞: Ներս մտան... իբրև բժիշկ ձևացա: Իսկ թաքնված տղամարդկանց ներկայացրի իբրև ֆելդշերներ և ծառայողներ, որոնց ձեռք չտվին... Ասկյարները գոհ մնացին և զնացին»⁸:

Գ. արք. Հովսեփյանը գերության մեջ եղած ծանր օրերին զբաղվել է նաև հայ մամուլների, պատանիների, երիտասարդների և որբանոցներում ու հիվանդանոցներում ծա-

ռայողների դաստիարակության և կրթության գործերով: Նա ամերիկյան որբանոցներում դասեր է տվել, բարոյականություն է քարոզել, որբերի կրթական գործին է հետևել, մանկավարժական ժողովներ կազմակերպել և այլն: Նա գրում է. «... դասերին ներկա եղա, փոքր ինչ ծանոթացա պարապմունքներին... Այժմ բոլոր որբանոցների դպրոցների վրա նշանակված է հսկող... Այսօր առաջին անգամ խրատ խոսեցի Բ ճաշարանում, որտեղ գալիս են Ե և Ա որբանոցի սաները և կար անող աղջիկները... խոսեցի երախտագիտության մասին դեպի ծնողները, դեպի հայրենիքին: Ծատ մեծ լուռությամբ ու ուշադրությամբ լսեցին»⁹:

Գ. արք. Հովսեփյանի օրագրից պարզվում է, որ նա մի քանի անգամ դիմել է Կարսի թուրքական կառավարությանը՝ իրեն գերությունից ազատելու և Հայաստան գնալու համար, որին մերժել են: Այդ մասին մա գրում է. «...2որս օր է աշխատում եմ իրավունք ստանալու Երևան գալու, 22-ին վերջապես իմացա, որ ուստիկանությունը չի արձակում... Այս ծանր մղձավանջից ազատվելուց հույսս դարձյալ խորտակվեց»¹⁰:

Գ. արք. Հովսեփյանը այստեղ ընդհատում է Կարսում գրած իր օրագիրը և գերության մեջ եղած իր կյանքի հետագա դեպքերը տալիս է 1921 թվականի հուլիսի 14-ին Էջմիածնում գրած իր հուշերում, որը նույնպես կարևոր է մեր կյանքի որոշ էջեր և ժամանակի իրադարձություններ լուսաբանելու համար:

Կարսում եղած հայերի անունից, մի մարդու միջոցով, խիստ գաղտնի նամակ են ուղարկում Սովետական Հայաստանի կառավարությանը, որով հայտնում են Կարսի հայերի և Գ. արք. Հովսեփյանի վիճակի մասին և խնդրում իրենց ազատել գերությունից: Թուրքերը բռնում են նամակատարին:

Այդ նամակի և Գ. արք. Հովսեփյանի կողմից Կարսում կատարած հայրենասիրական աշխատանքի համար կալանավորում են նրան, որը փախչում է բանտից և թաքնվում: Նոյեմբերի 18-ին (հին տոմարով)¹¹ թուրքական կառավարությունը Կարսում խիստ խուզարկություն է կատարում, մի քանի ընկերների հետ բռնում են Գ. արք. Հովսեփյանին և տանում բանտ ու բազմաթիվ հայ կալանավորների հետ աքսորում Սարիղա-

⁹ Նույն տեղում, թերթ 52—53:

¹⁰ Նույն տեղում, թերթ 53:

¹¹ Գ. արք. Հովսեփյանը 1920 թվականին Կարսում գրած օրագիրը գրել և ամիս-ամսաթվերը նշել է նոր տոմարով, իսկ 1921 թվականին Էջմիածնում գրած հուշերը գրել է հին տոմարով, որի պատճառով օրերի և ամիսների տարբերություններ է առաջացել:

⁶ Մատենադարան, Գ. արք. Հովսեփյանի արխիվային ֆոնդ, թղթ. № 91, վավ. № 64, Օրագիր, թերթ 51:

⁷ Թուրքական զինվոր:

⁸ Նույն տեղում, թերթ 52:

միշտ, որտեղից և փախչում է նա դեպի Կարս և բռնվում: Այդ մասին նա գրում է. «Կարսի առումից հետո բանտից փախել էինք և ուզում էինք Երևանի կողմը փախչել... բայց նոյեմբերի 18-ին սկսվում է զորեղ խուզարկություն թուրքերի կողմից, վեց հոգով թաքնվում էինք Զամբազյան Զոհրաբի տանիքի տակ: Սակայն ֆինանս. պաշտոնյա Գրիգոր Գրիգորյան թիֆլիսեցի տեղն իմանալով, մատնում է տաճիկներին, որոնք սանդուղք դնելով բարձրանում են կտուր, Արտավազդին խփում են տեղն ու տեղը, որ ապելի մոտ էր դռան, իսկ մեզ 5 հոգուս բռնում են: Սակայն մինչև բանտ տանելը մերկացնում են մեզ մինչև շապիկ վարտիքը և միացնելով ուրիշ խմբերի հետ, տանում են բանտ: Այնտեղ պատահում ենք Տիգրան Աղամալյանին ֆինանսների միջխտրության ներկայացուցիչ, Արամ Օլթիցյան, որ Կարսի շրջանի դպրոցական տեսուչ... հաշտարար դատարանի նախագահ Մկրտիչ Մարգարյանին, Ամերիկյան կոմիտեի արհեստանոցների կառավարիչ ինժեներ Մելիքսեթյանին, նահանգապետի քարտուղար Ցիցիկյանին, քաղաքագլուխ Նոհրադյանին, նորա օգնական Խաչատուր Բզումուն, քաղաքային ինքնակառության անդամ բժ[իշկ] Դազանճյանին և ուրիշ բազմաթիվ բժիշկների և մասնագետ անձանց, նաև հոգևորականների, առանց հասակի և կոչման խտրության, որպես պատերազմական գերիների... նոյեմբերի 20-ին ինձ 400 գերիների հետ ուղարկեցին Սարիղամիշ. մեր խմբի մեջ էին բժ. Դազանճյան, Տիգրան Աղամալյան և Մարգարյան, առաջին երկուսին դուրս տարան... նույն գիշեր ապանեցին Ռոմշտի բեյի հրամանով: Նույն օրը երեկոյան հասանք Սարիղամիշ, բոլոր[իս] երկշար կանգնեցրին ձյունների վրա, մինչև հաշվեցին մեզ կողոպտել էին վագոնների պահապանները: Բոլորս դողում էինք ցրտից, իսկ պահապանները հայհոյում էին, որ արժանի ենք այդ պատժին: Կապարանից մեզ առաջնորդեցին փայտի պահեստանոցներում, իրար վրա էինք թափվել, իրար տաքացնելու համար, երեք օր ոչինչ չէինք կերել... բայց մեր հույսը չէինք կտրում, և ծրագիր էինք կազմում նույն այդ գիշեր փախչելու... [մեզ] տարան դեպի Կարնո կայարան Կարին գնալու համար... 50 հոգի փախան կամաց-կամաց: Ես էլ երեք հոգով դեպի անտառներ, նախ չորեքշաբթի, բայց մինչև գետը հասնելը կորցրի երկու ընկերներին: Մտա անտառ և Կարսի ուղղություն բռնեցի և սկսեցի քալել: Քիչ առաջ գնացած, լսեցի գայլերի ոռնոցը, մի կերպ ազատվեցի և ուժեղ քայլերով առաջ

անցա չնայած սովածության և մերկության մինչև առավոտ դուրս եկա անտառից և թաքնվեցի քարերի մեջ մինչև երեկոյան վերջալույսը, որ նորից շարունակեմ նահապարհա: Երեկոյան դուրս եկա և շարունակեցի մինչև Եղդիքիլիսա գյուղը, ուր և բռնվեցի»¹²: Գ. արք. Հովսեփյանին բռնում են, խիստ ծեծում, ապա վերադարձնում Սահիղամիշ: Ծեծի պատճառով երեք շաբաթ հիվանդ պառկում է բանտի հատակին, «ապաքինվելուց հետո նրան աշխատանքի են ուղարկում Կարին գնացող վագոններ բեռնելու: Ծանր աշխատանքի, վատ պայմանների, թերսնվելու պատճառով նա հիվանդանում է: Մի քանի օր հիվանդանոցում պառկելուց հետո նորից նրան վերադարձնում են նույն աշխատանքին:

Հուլիսում նա նկարագրում է հայ գերիների նկատմամբ թուրք հսկիչների և զինվորների գործադրած տանջանքները, ծեծք ապամոլությունները: Յուրաքանչյուր չնչին բանի համար տեղն ու տեղը գնդակահարում են հայ գերիներին: Երբեմն որևէ քաղաքացի թուրք գալիս-նալում է մի գերու և նրա մեջ ցանկություն է արթնանում սպանել նրան: Նա բանակցում է հսկիչի հետ, զորպարտում գերուն և տանում սպանում է: Սարսեցուցիչ և սուսկալի էջեր կան Գ. արք. Հովսեփյանի օրագրում: Նա հիշում է, թե ինչպես հարյուրի չափ թուրք պատանի որբերին բերում են Սարիղամիշ, որոնց բաց ել թողնում հայ գերիների վրա և ասում, որ սրանք են սպանել ձեր ծնողներին, ինչպես ուզում եք վարվեք նրանց հետ: Նա գրում է. «Մի անգամ ցերեկվա աշխատանքի ժամանակ, Էրզրումից դեպի Կարս գնացող մոտ հարյուր տաճիկ որբերին բերեցին մեզ մոտ և առաջին, որ մենք սպանել [ենք] նրանց ծնողներին և մեր պատճառով նրանք որբ են մնացել, իրավունք տվին, ինչ ու կուզեն, անեն մեզ հետ: Մենք մոտ 300 հոգի, հսկա տղամարդիկ ենթարկվեցինք այդ երկասների նախատիքին և ծեծին, իսկ պահակները ծիծաղում էին, մենք էլ փախչում էինք, կամ գլուխներս կախ տանում ծեծն ու անարգանքը»¹³:

Թուրքերը ոչ միայն հայ գերիներին ծեծում, անարգում, սպանում, այլ ծաղրում ու սպառնում էին հայ-նոս ժողովուրդների քարեկամական կապերը: Այդ մասին Գ. արք. Հովսեփյանը գրում է. «Ծննդյան տոնի ա-

¹² Մատենադարան, Գ. արք. Հովսեփյանի արխիվային ֆոնդ, թղթ. № 91, վավ. № 64, Հուլիս, թերթ 54—55:

¹³ Նույն տեղում, Հուլիս, թերթ 56:

նավոտ¹⁴ բոլոր գերիներին կանչում են կալարան, նույնիսկ հիվանդներին, պատկեցնում ձյունի և սառույցի վրա, հագարապետը դուրս է գալիս ճառ է խոսում գերիներին, որ գերի և սարուկ վիճակի մեջ ձեր տոնն է, հեզնում է, մեր արդար վրեժն է, որ հատուցվում է ձեզ, դուք և ձեր ժողովուրդը, միայն ռուսների հետ համարձակվեցիք հարձակվել մեր գյուղերի վրա... Արգրումն ու վաճն էիք պահանջում, Կարսի նահանգում մեզ դիմադրում, բայց աստծու գործությամբ հաղթեցինք ու գերի վերցրինք, իսկ եթե մի օր կատարվի և առողջ վերադառնաք ձեր հայրենիքը, պատմեք այնտեղ մնացածներին և ձեր երեխաներին, որ ձեր ուղիով չընթանան, այլապես հետևանքը կլինի նույնը¹⁵:

Հուլիսի վերջում Գ. արք. Հովսեփյանը գրքում է գերությունից իր երկրորդ փախուստի և Խորհրդային Հայաստան գալու մասին: Նա այլևս չտանելով թուրքերի կողմից հայ գերիների նկատմամբ կատարած բարբարոսությունները, որոշում է նորից փախչել և մտածում է փախուստի նոր միջոցների մասին: Նա օրագրում գրում է, թե ինչպես 1921 թվականի հունվարի 19-ին դիմում է Սարիղամիշի կայարանապետի օգնականին և հայտնում, որ ինքը լուսանկարիչ է, իսկ լուսանկարչական իր գործիքները գտնվում են Կարսում, խնդրում է թույլ տալ գնալ Կարս, բերել գործիքները և նկարել իրենց: Կայարանապետի օգնականը Գ. արք. Հովսեփյանի հետ գնում է Կարս: Սրբազանի նախկին ծանոթ, գթության բույր՝ ռուս Նիկա Գրիգորենայի միջոցով Գ. արք. Հովսեփյանին հաջողվում է փախչել ամերիկյան հայոց որբանոցը և թաքնվել մինչև փետրվարի 18-ը: Մարդասեր և գթասեր Նիկա Գրիգորենայան նկատի ունենալով, որ Գ. արք. Հովսեփյանը տանջված և հյուծված է, նրան տեղափոխում է քաղաք, մի թաքստոց, և լավ կերակրում, խնամում նրան մինչև մարտի 21-ը: Այդ ժամանակ Կարսում եղած հայ-

կական բոլոր որբանոցները տեղափոխվում են Խորհրդային Հայաստան: Նիկայի միջոցով, որբերի հետ ծախված Ալեքսանդրապոլ (այժմ Լենինական) է տեղափոխվում նաև Գ. արք. Հովսեփյանը: Ապա նա ապրիլի 2-ին, մի ուղեկցի հետ, դուրս է գալիս Ալեքսանդրապոլից դեպի Դյուսեյանդ գյուղը: Անճրեվի պատճառով մի օր մնում է Դյուսեյանդում և հետևյալ օրը շարունակելով ճանապարհը, հասնում է Նորաշեն գյուղը, որը երկու օր առաջ գրավել էր Կարսի քանակը, որից հետո գնում է Էջմիածին և 1921 թվականի հուլիսի 14-ին գրում սույն հուշերը¹⁶:

ԱՎԵՏԻԲ ԱՌԱՄՅԱՆ

¹⁵ Կարևոր ենք համարում նշել, որ 1945 թվականի հունիսին Էջմիածնում կաթողիկոսական ընտրության առթիվ Գ. արք. Հովսեփյանը Լիբանանից գալիս է Հայաստան: Նա մի քանի օր աշխատում է Մատենադարանում և ուսումնասիրում է մի շարք ձեռագրեր և արխիվային վավերագրեր: Հայաստանի կառավարության թույլտվությամբ Գ. արք. Հովսեփյանը Նատենադարանում պահվող իր անձնական արխիվային ֆոնդից առանձնացնում է մի շարք վավերագրեր և տանում արտասահման հրատարակելու համար: 1945 թվականի հունիսի 18-ին Մատենադարանում կազմված արձանագրությունից պարզվում է, որ Գ. արք. Հովսեփյանը տարել է 71 միավոր նյութեր: Արձանագրության տակ ստորագրել է՝ Գարեգին կաթողիկոս Կիլիկիո: Հիշյալ օրագիրը և հուշերը, որոնք ամփոփված են եղել ընդհանուր մի տետրում, նա չի նկատել և չի տարել, որի մասին 1946 թվականի մարտի 8-ին Անթիպիասից Հայկական ՍՍՀ Պետական Մատենադարանի դիրեկտոր Գ. Աբովին հասցեագրած նամակում գրում է. «...Մեր բերած թղթերի մեջ չեն երևում Լոռիի վերաբերյալ արձանագրությունների և նկատողությունների տետրակները, օրինակ Դսեղի, Սանահինի, Օձունի: Թղթեր ստանալիս այնքան հոգնած էի և միտս շփոթ, որ չեմ նկատել այդ պակասը: Հավանական է որիշ թղթապահակների մեջ են մնացած, եթե Ձեր ստանալուց առաջ ուրիշի ձեռքը չի անցել: Չերևացավ և Կարսի անկման հետ կապված մեր օրագրական տետրակը, որ ուրիշի թիվ օգտակար կլինի, մինչդեռ մեր ձեռքին հիշեցուցիչ կլիներ մի ամբողջ հոդվածաշարի, որ շատ խնդիրների լուսարանության կծառայեր...» (Տե՛ս Մատենադարան, Մատենադարանի գրասենյակի արխիվ, թղթ. № 81, վավ. № 38դ):

¹⁴ Խոսքը հունվարի 6-ի Ծճնդյան տոնի մասին է, որ հայ լուսավորչականները ամեն տարի կատարում են այդ տոնը:

¹⁵ Նույն տեղում, Հուշեր, թերթ 57:

